

LABURTZAPENEN DEKLINABIDEA

Igone Zabala Unzalu (EHU)

Laburtzapenen mundua oso konplexua da lan xume hau baino lehenago egin diren zenbait lan interesgarri eta sakonek agerian utzi duten bezala. Ikus adibidez, Gotzon Egia (1985), UZEI (1988) eta Gorka Palazioren (1992) lanak. Gure helburua ez da esparru korapilotsu horretan areago sakontzea, edozein laburtzape-
ni deklinabide-atzizki bat gaineratu behar diogunean guztiontzat baliogarriak izan daitezkeen irizpide batzuk aurkitzea baizik.

Hortaz, ez dugu laburtzapenen sailkapenerako erabili ohi den terminologia konplexu eta higikorrean sartuko, ez behintzat lan honen helburutik haruntzago doazen azpisailkapenei dagokienez. Gehienetan, adierarik zabalena duen “laburtzape-
n” berba erabiliko dugu, eta “laburdura”, “laburketa”, “sigla”, “akronimo” eta “ikur” bezalakoak ezinbestekoak zaizkigunerako utziko ditugu, beti ere zertan ari garen garbi utziz. Modu berean alde batera utziko ditugu laburtzapenak eratzeko moduak, siglak euskaratzearen egokitasuna edo egokitasunik eza, laburtzapenen lexikalizazio-maila eta siglen irakurketa bezalako gai interesgarriak. Horiek guz-
tiek azterketa sakona behar dute, irakurketa-moduak ere zehazten dituzten laburtzape-
nen zerrendak osatzeko. Lantxo honetan, deklinabide-atzizkiak itxuratze-
ko eta horiek laburtzapenei lotzeko proposatu izan diren irizpideen alde onak eta txarrak aztertu eta horiek elkartzen dituen irizpide-multzo bat bilatzen saiatuko gara besterik gabe.

Gai honi dagokionez, ezinbesteko garrantzia du laburtzapenen munduaz aritu direnek oso garbi utzi duten ideia bat: alde batetik, badira ahozko izaera du-
ten laburtzapenak eta bestetik, izaera grafikoa baino ez duten laburtzapenak. Esate baterako *zoo*, *telematika* edo *HABE* laburtzapenak idatzita dauden bezala irakurtzen ditugu; areago *zoo*, *ande* eta *mate* bezalakoak ahozko mailan sortu dira, inoiz hizkuntza maila kolokiala islatu nahi denean, idatzita ere aurki badaitezke ere. Edonola, goiko laburtzape-
nen horiek idatzita dauden bezala irakurtzen ditugu: /*zool*/, /*telematika*/ eta /*abel*/ eta ez jatorrian dauden izenak edo izen-sintagmak (/*zoologikol*/, /*telekomunikazioak* eta /*informatika*/ edo /*Helduen Alfabetatze eta Berreuskalduntzerako Erakundeak*/). Beraz, laburtzape-
nen hauek guztiek ahozko izaera dutela esan dezakegu.

Baina *e.a.*, *cm* edo *or*. bezalako laburtzapenak ditugunean, halabeharrez irakurri behar dugu laburtzapenaren jatorrian dagoen izena edo izen-sintagma, hots, /*etabar*/, /*zentimetro*/ eta /*orrialde*/. Laburtzape-
nen hauek hizkuntza idatziari dagozkio eta ez dute pareko ahoskapen laburturik. Laburtzapenen izaeraren kontu honek eragin nabaria du lan honen ardatza den deklinabidearen gainean, oso garrantzizkoa baita laburtzapena irakurtzeko modua deklinabide-atzizkiaren itxuraketa-
retarako.

Hitzen gorputz fonikoa laburtuz lortzen diren laburtzapenak ez dute inolako arazorik sortzen deklinabidearen aldetik, idatzizko eta ahozko mailen arteko egokitasun osoa erakusten baitute. *Zoo* edo *uni* bezalako **laburketak** eta *telematika* (telekomunikazioak+ informatika) edo *tergal* (poliester+galo) bezalako **akronimoak** izen arruntak bezalakoak dira, haien berezitasun bakarra sorrera-modua delarik: duten bukaeraren araberrako deklinabide-atzizkia hartzen dute eta atzizki hori zuzenean lotzen zaie, inolako muga tipografikorik gabe.

Zooan egon gara.

Telematikari buruzko hitzaldi bat eskainiko dute.

Horietaz gain, *HABE* bezalako laburtzapenak, hau da, **siglak**, sartu ohi dira ahozko izaera dutenen artean. Izen-sintagma konplexuen hitz bakoitzaren hasierako letra bat edo batzuk hartuz eratzen dira eta berezi samarrak dira, hainbat irakurketa-modu dituztelako. Hortaz, *HABE* siglak irakurketa silabikoa du, hau da, /a-be/ irakurtzen da, baina *AEK* sigla, letraz letra irakurtzen da, hots, /a-e-ka/, eta *PSOE* siglaren zati bat letraka eta beste bat silabaka irakurtzen da, /pe-so-e/ alegia. Azpimarratu beharrekoa da hemen esan duguna ohizko jokaera duten siglei dagokiela baina badira zpian duten izen-sintagma irakurtzen denez ahozko izaera zalantzagarria duten "laburdura siglatuak ere" (EEBB = Estatu Batuak). Halaber, badira gaur egun zeharo lexikalizaturik egoteagatik izen arruntak bezala idatzi eta ahoskatu ohi diren "siglonimoak" (*laser*). Hauek alde batera utziko ditugu eta jokaera paradigmatikoa dutenetara mugatuko gara.

Idatzia laburtzeko sortu diren laburtzapenen artean, **laburdurak** eta **sinboloak** bereizi ohi dira. Honelako laburtzapenen kasuan, idazkera laburtua erabiltzen denean ere, irakurri, jatorrian dagoen izena edo izen-sintagma irakurri ohi da. Bi ezaugarri azpimarratuko ditugu bi laburtzapen-mota hauek bereizteko:

a) Laburdurek puntua eraman ohi dute; sinboloek berriz, ez dute punturik eramaten.

b) Sinboloak batez ere zientzian erabiltzen dira eta nazioarteko eta herrialdeetako erakundeek erabakitzen dituzte. Laburdurak berriz, hizkuntza bakoitzean ezberdinak izan ohi dira eta zenbaitek erabilera zabala badute ere, idazle bakoitzak asmatzeko aukera ere badu.

Laburdurak dira *or.*, *zk.*, *e.a.* eta *ik.* bezalakoak. Elementu kimikoak adierazten dituztenak (*Ca* = kaltzio, *Fe* = burdina, *Pb* = berun,...) eta Nazioarteko Sistemaren unitateak adierazten dituztenak (*m* = metro, *cal* = kaloria, °C = Celsius gradu,...) ordea, sinboloak dira.

Azken hiru laburtzapen-mota hauetan, hau da, sigla, laburdura eta sinboloe-tan sortzen zaizkigu deklinabidearen arazo nagusiak:

1. Laburtzapenaren itxuraren arabera, beharrezkoa izan daiteke laburtzapen beraren eta deklinabide-atzizkiaren arteko muga tipografiko bat, marratxo bat alegia.

2. Laburtzapena izen arruntzat ala izen propiotzat jotzen ote den jakin behar da. Izen arruntzat hartzen diren laburtzapenen kasuan, absolutiboko mugatu

singularrean laburtzapenari *-a* mugatzailea gaineratu behar ote zaion ere erabaki behar da.

3. Azkenik, laburtzopen bakoitzak ahozko izaera ba ote duen ala izaera grafikoa baino ez ote duen jakin behar da. Izan ere, deklinabide-atzizkia, irakurtzen denari lotu behar zaio eta zenbait kasutan —e— edo —r— epentetikoan beharra eta antzeko auziak benetan ebakitzen denaren azpian egongo dira.

1. LABURTZAPENAREN ETA DEKLINABIDE-MARKAREN ARTEKO MUGA TIPOGRAFIKOA

Bi ezaugarri begiratu behar litzaieke, laburtzapenaren eta deklinabide-atzizkiaren artean marratorik jarri behar ote den erabakitzeko.

a) Ba al dago laburtzapenaren bukaera adierazten duen muga tipografikorik?

b) Laburtzapena idatzita dagoen bezala irakurri behar da ala bestelako irakurketa bat egin behar da?

Muga tipografiko garbiak dira puntua eta letra larri/letra xehe delako bereizketa. Hortaz, ez da marratorik behar putua daramaten laburdurekin eta ez siglekin ere: *or.etako*, *HABEri*. Salbuespen dira, alde batetik, punturik gabe idatzi ohi diren laburdurak, Bibliako liburukiak adibidez (*Ex-an* /Exodoan/) eta bestetik, k letrazko bukaera duten siglak, k letraz hasten den deklinabide-marka bat hartzen dutenean eta letra larriez idatziriko testu batean dauden siglak: *AEK-k*, *ASK-ko*, “*HIES-AK KUTSATURIKO ODOLA AURKITU DUTE X ERITETXEAN*”. Izan ere, honelako kasuetan ez dago letra larri/ letra xehe bereizketa garbirik.

Sinboloak berriz, punturik gabe idatzi ohi dira eta letra xeheko bukaera izaten dute askotan. Hortaz, marratxoa behar da deklinabide-atzizkiaren eta ikurra-aren artean. Batzuetan zenbakiak eta bestelako zeinuak ere azal daitezke sinboloe-kin batera. Kasu honetan ere, gomendagarria da marratxoa (*CO₂-aren*). Izan ere, zenbakiak edo zeinuak ez dira beti laburtzapenaren bukaeran azaltzen eta beraz, ez dira oso baliaigarriak muga tipografiko modura. Gainera, interesgarria da deskodifikatu behar den ikurra (1) eta dagoen bezala irakurri behar den deklinabide-atzizkia ongi bereizita uztea: *100 m²-ko etxea = leun metro karratu-ko etxea/*

Sinbolo batzuk letra larri batez edo letra larrien multzo batez osoturik daude. Kasu hauetan ere, komenigarria da marratxoa, izaera grafikoa baino ez duen sinboloa eta ahozko izaera ere baduen deklinabide-atzizkia bereizteko: *HE-aren* = hego-ekialdearen, *A-rekin* = Adeninarekin.

(1) *Ikurra* berba adierarik zabalenean erabiltzen ari gara, bertan mota guztietako ikur bidezko adierazpen idatziak sartuko liratekeelarik: nazioarteko eta herrialdeetako erakundeek erabakitzen dituzten eta letraz eraturik dauden *sinboloak* (m, Km, Fe,...), zenbakiak eta +, -, & edo @ bezalako *zeinuak* publizitatean erabiltzen diren eta grafia artistiko berezia daramaten *monogramak* eta beste hainbat motatakoak.

Zeinu berezia da euskarazko ordinaletan *garren* bukaera adierazteko erabiltzen den puntua. Ordinalen puntu horren atzean ez da marratorik jarri behar zuzenean lotuta baitoakio atzean dagoen deklinabide-atzizkiari: *2.aren* (ik. Euskaltzaindiaren Gomendioak eta Erabakiak). Ez dago puntu hau eta laburdurena nahasteko arriskurik, azkeneko hori beti baitoa hizkiekin eta ordinalena beti zenbakiekin.

Laburbilduz, puntua daramaten laburtzapenetan egoki dirudi deklinabide-atzizkia marratorik gabe lotzeak (*or.etako*). Punturik gabe eta letra xeheaz, zenbakiez edo zeinuez bukatzen diren laburtzapenetan, egokiago dirudi deklinabide-atzizkia marraz bereizita idazteak (*8 cm-ko, 4 km²-ko, CO₂-aren*). Komenigarri dirudi letra larri batez edo batzuek osoturiko sinboloak ere deklinabide-atzizkitik marratxo batez banatzeak, dagoen bezala irakurri behar den atzizkia eta irakurketa berezia eskatzen duen sinboloa bereizita uzteko.

Azkenik, siglak marratorik gabe lotu ohi zaizkio deklinabide atzizkiari (*UZEIri*); salbuespena *k* letraz bukatzen diren siglak *k* letraz hasten den deklinabide-atzizki bati lotzen zaizkionean azaltzen da. Kasu honetan gomendagarria litzateke marratxoa (*AEK-k*). Modu berean, marratxoa behar da siglak dituen testu osoa letra larriaz idatzita dagoenean, egunkarien titulartean adibidez.

2. MUGATZAILEAREN ARAZOA

2.1. Mugatzaile ageriaren erabilera

Izen arruntzat jotzen diren laburtzapenei izen-sintagma mugatu absolutibobaten testuinguruan daudenean, mugatzailea gaineratu behar al zaie? Honelako testuinguruak, zenbait laburdura, sinbolo zein siglarekin batera gerta daitezke:

Azken or.a interesgarriena da/ Azken or. interesgarriena da.

Cl-a behar da erreakzio honetan / Cl behar da erreakzio honetan.

Lehen Km-a erabakitzailea izan da/ Lehen Km erabakitzailea izan da.

HIESa hedatuz doa / HIES hedatuz doa.

Ekonomiaren aldetik interesgarriago dirudi mugatzailerik gabeko aukerak eta izan ere, hori da gaiari buruzko lanek deskribatu duten joera nagusia. Baina mugatzaile ageriaren aukerak ere baditu aldeko arrazoiak.

(i) Laburtzapen hauek testuinguru mugatu zein mugagabeetan azal daitezkeenez, testuinguru horiek ongi bereizita utz ditzakegu mugatzailea erabiliz.

Parkeak 15.000 km² dauzka.

Parkearen 15.000 km²-ak zoragarriak dira.

(ii) Testuinguru mugatuetan, mugatzaile ageririk jartzen ez bada ere, irakurleak laburtzapenarekin batera mugatzailea ahoskatu behar duela jakin behar du. Irakurlearen lana zaildu egiten da, hedatuz doan mugatzailerik gabeko sintagma mugatuen erabileraren arriskua handituz.

Cl-a gaineratu diogu disoluzioari esaldia honela irakurriko dugu halabeharrez: /Kloroa gaineratu diogu disoluzioari/. Cl gaineratu diogu erreakzioari idazten badugu ordea, norbaitek beste modu honetara irakurtzeko arriskua dugu: /Kloro gaineratu diogu disoluzioari/. Eta areago, hizkuntza naturala erabiltzean ere, ur gaineratu behar zaio eta antzekoak esatera eta idaztera ere pasa gaitezke erraz. Hortaz, egoki dirudi mugatzailea idazteak, sintagma mugatu eta mugagabeak bereiztearren.

Puntua daramaten laburduren kasua, berezia da. Hasteko, oso kasu gutxitan deklinatzen dira eta bigarrenik, puntuak hitza idazten ari garenean eten bat egin dugula adierazten du. Hortaz, puntuaren etenaren ostean dagoen mugatzailea ere sarturik dagoela uler dezakegu. Absolutibo plurala adierazi nahi denean ordea, marka ageria lagungarri gerta dakiokete irakurleari; orduan, pluralaren markaz gain, mugatzailea ere idatzi beharko litzateke.

Azken or.

2, 3, eta 4 or. / 2,3 eta 4 or.ak.

Laburdurari edozein deklinabide-atzizki mugatu gaineratzen zaionean, mugatzailea ere idatzi beharko litzateke: *8.zk.* idatzi eta /zortzigarren zenbakia/ irakurriko litzateke baina *8.zk.an* (eta ez *8.zk.n*) eta *8* eta *9 zk.ak* (ez *8 eta 9 zk.k*) idatziko ditugu.

Laburbilduz, mugatzailea ahoskatu behar denean, interesgarri dirudi mugatzaile hori idazteak (*Cl-a*, *HIESa*), sintagma mugatu eta mugagabeak berizteko. Salbuespen lirateke puntua daramaten laburdurak, puntuaren barruan mugatzailea ere sarturik dagoela uler baitaiteke. Puntua daramaten laburdura horiei, mugatu modura deklinatzen direnean, mugatzaile ageria jarri behar litzateke hori deklinabide-markarekin baitoa eta ez ezabatu den hitz-zatiarekin.

2.2. A organikoaren arazoa

A organikoa duten hitzetan, mugatzailea eta hitzaren bukaerako a hori bat egiten dira a bakarria emateko. Laburtzapenetan ordea, korapilatsuagoa da bukaer-

ra honen arazoa. Ahoskatzen denari begiratu behar zaio a organikoak non dauden ikusteko.

Adibidez, *DNA* siglak /de-ene-a/ ebakitzen dira eta beraz, a organikoa dutela esan daiteke.

Baina *e.a.* edo *Na* bezalako laburtzapenen bukaera tipografikoa a izanda ere, ez dute a organikorik laburtzapen horiek hurrenez hurren /etabar/ eta /sodio/ ahoskatzen baitira.

Aitzitik, *IS* edo *Fe* idazten dugunean, hurrenez hurren /izensintagma/ eta /burdina/ ebakerak ditugu eta beraz, laburtzapen horien bukaera tipografikoa a ez bada ere, a organikoa dutelakoan jokatu behar dugu deklinatzeko orduan.

Hori guztia ikusita, bi kasu bereizi behar dira a organiko horien artean, a organikoak idatzizko eta ahozko existentzia duenean mantendu egiten baita deklinabide-atzizkia edozein izanda ere eta aitzitik, ahoskeran baino existitzen ez diren a organikoak, desagertu egiten baitira e letraz hasten diren deklinabide-atzizkiekin adibidez.

Ugaztunen DNAetan.
Hasierako ISetan.

IS edo *Fe* bezalako laburtzapenetan a sarturik dagoela onartzen badugu, *ISetan* /izensintagmaetan/ irakurri beharko genuke. Egokiago dirudi beraz, laburtzapena deklinatzeko orduan a organikoak ahozko eta idatzizko existentzia dueneko kasua eta ahozko existentzia baino ez dueneko kasua bereizteak. Bigarren kasuan mugatzailea idatzi beharko litzateke.

Laburtzapenetan, beraz, irakurtzeko moldeari begiratu behar zaio a organikoak non dauden jakiteko.

A organikoa daraman ebakera duten laburtzapenei ez litzaieke mugatzailerik gaineratu behar a hori maila idatzian azaltzen baldin bada (*DNA*). Baina a hori ahoskeran baino existitzen ez denean (*Fe*, *IS*), mugatzaile ageria idatzi behar da hala behar denean.

Hona hemen zenbait adibide:

DNA ezinbestekoa da proteinen sintesirako.
(a organikoa tipografian eta ahoskeran azaltzen baita) baina.

Fe-a oso ugaria da eritrozitoetan.
"Atxagaren azken liburua" *IS-a*, mugatua da.
(a organikoa ahoskeran baino azaltzen ez baita) eta.

Na-a oso ugaria da honelako tokietan.
(a organikoa tipografian baino azaltzen ez baita).

3. LABURTZAPENEN DEKLINABIDEA

3.1. Deklinabide-atzikiaren itxura

Laburtzapenari gaineratuko zaion deklinabide-atzikiaren itxura erabakitze-ko, izen arruntzat edo izen propiotzat hartzen ote den jakin behar da lehendabiziz. Hau ere bada laburtzapenen zerrendetan zehaztu beharreko puntu bat.

UZEIk ikastaro bereziak antolatu ditu.
(izen propioa)

HIESak eragin handia izan du geure sexu-ohituretan
(izen arrunta)

Bestetik, ahoskapenari begiratu behar zaio eta ez tipografia hutsari, batzuetan biak bat etortzen badira ere. Hurrengo hiru adibideei begiratu, esate baterako, lehen bietan bat datoz ahoskapena eta tipografia, baina hirugarrenean, tipografiari begira kontsonantzez bukatutako izenak bezala deklinatu beharko bagenu ere, ahoskapenak bokalez bukatutako izenak bezala deklinatuz garamatza.

EHUko /e-atxe-u-ko/

UNicefeko /u-ni-ze-fe-ko/

AEK-ko /a-e-ka-ko/ (eta ez AEK-eko = /a-e-ka-eko/

Laburdura eta ikurretan are nabariagoa da kontu hau:

3 eta 4 or.etan /orrialdeetan/

x, y, z e.a.en balioa /etabarren/

Na-aren pisu atomikoa /sodioaren/

π-ri /piri/

ETB 1-erako /Etebe-baterako/

3.2. Pluraltzat jotzen diren laburtzapenak

Arazo hau azpian izen-sintagma plurala duten eta letren bikoizketaz eraikitzen diren laburdura siglatuetan (*EEBB*) azaltzen da. UZEIren arabera, hauetan deklinabide plurala egokiagoa da (*EEBBetako* eta ez *EEBBko*). Edonola, UZEIren eta estilo-liburuen arabera (Ik. Egunkariaren estilo liburua eta Eusko Jaurilaritzen Kultura Sailak kaleraturiko *Hizkuntza zuzen erabiltzeko arau eta proposamen-bilduma*) horrelako sigletatik ihes egin beharko genuke euskaraz.

Bestetik, letrak bikoiztu gabe eraten diren sigletan deklinabide singularra erabili ohi da, nahiz eta azpian pluraleko izen-sintagma bat egon.

Euskal Gramatikaren Lehen Urratsak → EGLUren

Laburtzapen berezia da e.a. delakoa, beti deklinatzen baita pluralean: *e.a.etako, e.a.en, e.a.ekin,...*

BIBLIOGRAFIA

- ARRASATE, M. (1992): *Euskarazko albistegietarako esku-liburua*. EITB, 1992. Bilbo.
- EGIA, G. (1985): "Laburtzapena euskaraz". *Senez*. 3zk. 1985, abendua.
- : *Egunkariaren estilo-liburua*. Egunkaria bilbuna, 1992. Donostia.
- EUSKALTZIANDIA (Euskara Batuko batzordea): "Euskaltzaindiaren Gomen-dioak eta Erabakiak (II)". *Euskera* 1992, 1; 1992, 2. Separata.
- LOPETEGI, E. (1993): *Euskara zuzen erabiltzeko arau eta proposamen-bilduma*. Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia. 1993. Gasteiz.
- PALAZIO, G. (1992): *Hitz-laburtzapenak Euskal Hizkuntzan Laburkinen erabilera kazetagintzan*. Doktoretza-tesia. EHU.
- UZEI (1988): *Laburtzapenen gidaliburua. Erizpideak eta zerrendak*. Elkar, 1988. Donostia.